

KS. HENRYK CIERESZKO

APOLOGETYKA PRAWOSŁAWNA W XIX WIEKU

Niemalże wszystkie religie, a także oddzielne wyznania zawierające się w nich, mają bardziej lub mniej wyraźny wymiar apologetyczny. Szczególnie wielkie, uniwersalne religie charakteryzują się szeroko rozbudowanym aspektem obronnym oraz pozytywnymi dowodami ich prawdziwości. W zależności od specyfiki religii czy wyznania oryginalności ich doktryn mają własny sposób obrony.

Historia religii chrześcijańskiej ukazuje istnienie takiego elementu obronnego, stosowanego do jej wyjątkowego charakteru. Do czasu podziałów rozwijała się jedna, chrześcijańska apologetyka na podstawie tej samej doktryny, różnicowana jedynie kontekstem zagrożeń, specyfiką środowisk i mentalności wyznawców. Rozłam chrześcijaństwa spowodował też powstanie odrębnych dróg rozwoju działalności apologetycznej i apologetycznej w ramach poszczególnych wyznań. W tym kontekście rodzą się pytania: Czy i w jakim stopniu apologetyki konfesyjne wykształtowały swoje odrębne systemy? Czy istnieją między nimi zależności? Jak wpływały na ich specyfikę środowiska i okoliczności, w których się rozwijały?

Powyższa problematyka w naszej literaturze zdaje się być niedostatecznie podejmowana. Gdy tymczasem konieczność tego rodzaju badań postuluje między innymi wymiar ekumeniczny, przypisywany współczesnej apologetyce.

Niniejszy artykuł nie rości sobie pretensji do dania odpowiedzi na tego rodzaju pytania. Jest jedynie próbą przybliżenia apologetyki uprawianej w prawosławiu rosyjskim w XIX w., w jej historycznym rysie i poszukiwaniach własnego naukowego kształtu. Wybór tego okresu podyktowany jest jego wyjątkowością, ze względu na intensywny rozwój myśli apologetycznej oraz znaczenie dla dalszego jej kształtowania się. Ponieważ

jest to jedna z pierwszych prób syntetycznego opracowania prawosławnej myśli apologetycznej, nie porusza więc zagadnienia relacji apologetyki prawosławnej do katolickiej

Całość rozważań ujmie się w trzech zasadniczych punktach: pierwszy zostanie poświęcony zagadnieniu potrzeby apologetyki w prawosławiu rosyjskim w XIX w.; drugi - poszukiwaniom naukowego modelu tej dyscypliny; trzeci zaś ukáže ważniejsze próby jej opracowań.

I. Świadomość potrzeby apologetyki

Jakkolwiek za właściwy okres badań nad apologetyką prawosławną przyjmuje się wiek XIX, najpierw przedstawione będą w wielkim skrócie zaczątki działalności apologetycznej w dawnej Rosji. Posłuży to za wprowadzające tło przed zaprezentowaniem zasadniczej problematyki wskazującej na wyraźną potrzebę apologetyki w omawianym wieku.

1. Tło historyczne i początki działalności apologetycznej

Powszechnie przyjmuje się, że okres od początków chrześcijaństwa na ziemiach rosyjskich aż do XIX w. pozbawiony był niemalże zupełnie jakiegokolwiek działalności apologetycznej, w tym także literatury broniącej lub uzasadniającej podstawy chrześcijańskiej wiary¹. Zwykle uzasadniało się to faktem, że w dawnej Rosji brakowało gruntu dla naukowej dyskusji ścierających się ze sobą i wykrystalizowanych poglądów religijnych. Zdaniem Rozdestvenskiego tylko tam, gdzie istnieje wroga chrześcijaństwu kultura, gdzie przeciwnicy stawiają zarzuty, jest miejsce dla apologetyki. Gdzie zaś opozycja ma pasywny charakter, wystarcza misjonarska i kaznodziejska działalność, wyjaśniająca dość ogólnie prawdy religijne bez głębszego oddziaływania na rozum przez naukowe wyjaśnianie tychże prawd. Historia chrześcijaństwa w Rosji ma być właśnie odzwierciedleniem tej tezy.

Jednakże w jego rozwoju, aż do nowożytnych czasów niemalże, istniały elementy apologijne wyrażające się w kościelnych pouczeniach, kaznodziejstwie, listach pasterskich. Występowało w nich, choć pośrednio, wykazywanie pogańskich błędów i przesądów poprzez wykład elementarnych katechetycznych

wiadomości o przedmiotach chrześcijańskiej wiary i moralności². Już w wiekach XV-XVII powstały pierwsze dzieła pisane o wyraźniejszym charakterze apologetycznym. Były to: "Prosvetitel" J. Volkolamskiego /XV w./ - przeciw judaizującym; "Istiny pokazanie" Z. Otenskogo; dwa dzieła J. Golatovskogo /XVII w./ - jedno przeciw Żydom, drugie przeciw mahometanom; rozprawa "O bezbożii" T. Prokopoviča /1774 r./; "Otviet na 16 voprosov Voltera" - przypisywane Metropolicie Moskiewskiemu Platonu; "O bożestvennosti Christianskogo učenia" - wydane przez Teoktista, archiepiskopa kurskiego i białogrodzkiego, w 1801 r.

Godne uwagi jest dzieło Prokopoviča "O bezbożii", najbardziej zbliżone ku wymogom systematycznej obrony prawd religijnych i chrześcijańskich. Zwrócone ono było przeciw powstającym wówczas na Zachodzie antyreligijnym ruchom, docierającym także do Rosji. Jego rolę powiększał niski poziom szkolnictwa rosyjskiego oraz zastój w filozofii przy nasilającym się jednocześnie wpływie obcych prądów, między innymi deistycznej filozofii. Prokopovič krytycznie odniósł się do wrogich chrześcijaństwu poglądów, z punktu widzenia prawosławnej teologicznej myśli, uzasadniając dodatkowym wykładem fundamentalne prawdy chrześcijańskiej nauki podważanej przez owe poglądy.

On też w drugiej swojej pracy "Vvedenie v bogoslovie" / "Prolegomena: de definitione" .../³ wyprowadził niektóre zagadnienia apologetyczne w zestaw systematycznej teologii, dając tym samym precedens ku usamodzielnianiu się przedmiotu apologetyki w całości teologicznych nauk. Jednakże w dalszym ciągu panowały średniowieczne spojrzenia na encyklopedię nauk teologicznych, gdzie apologetyka nie znajdowała osobnego miejsca. Nasilające się zaś zagrożenia niewiary, przedostającej się z Zachodu, stawały się raczej bódźcem ku bardziej praktycznej działalności apologetycznej - polemicznej i apologijnej, niż systematyczno-naukowej obronie wiary⁴.

2. Niezbędność apologetyki

Zagrożenia XVIII-wiecznej zachodniej niewiary, zahamowane częściowo w 1. połowie XIX w., także i w Rosji osłabiały swoje wpływy⁵. Trwało to jednak krótko. Od początku lat sześć-

dziesiątych nastąpił czas wzmożonego napływu z Zachodu różnorodnych idei. Charakteryzowały się one zaprzeczaniem podstawowych prawd chrześcijaństwa. Nierzadko też wyszydzały religijne przekonania człowieka wierzącego, czemu też ulegała rodzima rosyjska literatura⁶. Sytuacja ta zrodziła nagłą potrzebę przeciwstawienia się tym zgubnym dla wiary wpływom. Oczywiście stało się, że tylko wszechstronne wyjaśnienie i stanowcza obrona podstawowych prawd chrześcijańskich, oparta na naukowych danych, może ustrzec chrześcijaństwo⁷.

Tymczasem w prawosławiu brakowało specjalnej dyscypliny teologicznej mogącej z powodzeniem podjąć powyższe zadanie. Rodził się więc wyraźny postulat naukowego opracowania apologetyki na gruncie prawosławnym.

Inną inspiracją ku temu była wzmagająca się niewiara w wykształconych warstwach społeczeństwa, powodowana w pewnym stopniu sytuacją w szkolnictwie wyższym, a zwłaszcza w studium teologii. Istniejące w duchownych akademiach od lat trzydziestych XIX w. katedry, tzw. "osnovnogo bogoslovija" albo "apologetičeskogo bogoslovija", nie wypełniały należycie swoich zadań⁸. Treść i charakter prowadzonych tam wykładów były zależne od szkoły, liczby godzin, długości roku akademickiego, przygotowania uczniów, programów nauczania oraz innych czynników. Rezultatem takiego marginalnego niemalże potraktowania katedry teologii w uniwersytetach była nieznamość tego, co dotyczy religii. Ludzie wykształceni niejednokrotnie nie mieli jasnego pojęcia o religii, podstawowych pryncypiach ówczesnej teologii, jak też wystarczającej orientacji w dziejach chrześcijaństwa i Cerkwi prawosławnej. To wszystko potęgowało tylko obojętność i uprzedzenia wobec religii, Cerkwi, nawet i wśród duchowieństwa. Niektórzy przyczyni takiego stanu chcieli widzieć w reformie Piotra Wielkiego wzorującą się na Zachodzie, a mało zwracającą uwagi na rodzime potrzeby, nie uwzględniającą ważnego odniesienia do religijnych i cerkiewnych zasad w rozwoju narodu. Na jej gruncie powstał pierwszy rosyjski uniwersytet, a potem i następne. Jednakże nie wypełniały one należycie zadań religijnego wykształcenia swoich absolwentów, pomimo nawet późniejszych oficjalnych rozporządzeń w tym względzie⁹.

Problem roli szkolnictwa w podnoszeniu świadomości religijnej społeczeństwa w obliczu szerzącej się niewiary i obo-

jętności religijnej był w XIX w. szeroko dyskutowany na łamach ówczesnych periodyków. Sergeevskij, profesor Moskiewskiego Uniwersytetu, proponował, aby rozwijać teologię w harmonii z całością ludzkiej wiedzy i naukowymi prawdami. Obok wykładu wiary potrzebna byłaby nauka o moralności, o Piśmie św., a także chrześcijańska apologetyka. Ta ostatnia miałaby badać podstawy religii w świetle pytań i odpowiedzi lub wątpliwości i zaprzeczeń współczesnej nauki¹⁰. Podobnie P. Svetlov postulował rozbudowanie katedry teologii w celu kształtowania i utwierdzania u studiujących religijnego i moralnego przekonania o trwałych podstawach chrześcijańskiego światopoglądu¹¹. Zdarzały się jednak i głosy polemizujące z tymi poglądami, iż umacnianie i obrona wiary uzależnione są w wielkim stopniu od miejsca oraz poziomu teologii w uniwersytetach. Uważano, że tę rolę powinny przejmować przede wszystkim akademie duchowne, a uniwersytety ograniczałyby się tylko do dawania ogólnego wykształcenia religijnego bez specjalnych aspiracji stawiania teologii na równi z innymi dyscyplinami naukowymi¹². Oficjalne stanowisko ministra Oświecenia Publicznego zdawało się jednak dostrzegać potrzebę podkreślenia ważności wykładu teologii w uniwersytetach, w sytuacji szerzących się w społeczeństwie i literaturze kontestacji religijnych oraz niewiary. Wyraziło się to postulatem szczególnego zatroskania o wykształcenie religijne inteligencji, umożliwiające jej skuteczną obronę przed zagrożeniami wobec chrześcijaństwa¹³.

Z rozważań tych wynika, że coraz wyraźniejsza stawała się potrzeba, a nawet konieczność uprawiania w ramach prawosławia naukowej apologetyki, chociaż w różnym zakresie.

II. W poszukiwaniu modelu apologetyki

Rodząca się w 2. połowie XIX w. wyraźna potrzeba własnej apologetyki stworzyła też problem jej opracowania. W wypełnianiu tego zadania podstawą stały się doświadczenia apologetycznej myśli Zachodu, dorobek nauk filozoficznych o zabarwieniu światopoglądowym, jak również elementy apologetyczne zawarte w istniejących już samodzielnych naukach teologicznych.

1. Wpływy apologetyki zachodniej

Tak jak problem niewiary przyniesiony był w dużym stopniu z Zachodu do Rosji, tak też i rodząca się tu apologetyka, szczególnie w pierwszej jej fazie, była pod wpływami zachodniej /katolickiej i protestanckiej/. Zjawisku temu sprzyjał - jak wskazywano - brak własnych doświadczeń w tej dziedzinie. Ze względu na znikomość rodzimej literatury apologetycznej wpływy myśli zachodniej zaznaczyły się głównie poprzez liczne tłumaczenia¹⁴. Przekładano prace pisane przeciw deistom, encyklopedystom, racjonalistom, naturalistom i ateistom. Były to jednak w dużej mierze dzieła o charakterze apologetycznym, rzadziej pełne systemu teologicznej apologetyki¹⁵. Jako oddzielne monografie o tematyce apologetycznej ukazywały bardziej zestaw zagadnień podejmowanych w ramach przedmiotu kształtującej się dyscypliny. Niemniej wartość niektórych została wysoko oceniona¹⁶, a one same posłużyły za wzór dla pierwszych opracowań rosyjskich uczonych¹⁷. Nie bez wpływu na kształtowanie się prawosławnej apologetyki musiały być prezentacje apologetyki zachodniej w jej historycznym i aktualnym obrazie dokonywane np. przez Rozdestvenskiego czy Butkeviča¹⁸. Zależność od doświadczeń obcych apologetów była też zauważalna, szczególnie w późniejszych, dojrzałszych propozycjach dotyczących samej koncepcji apologetyki prawosławnej¹⁹.

Wobec niewątpliwych wpływów apologetycznej myśli katolickiej czy protestanckiej w różny sposób ustosunkowywano się do powyższej zależności. Svetlov widział ją na tle ogólnych podobieństw i zapożyczeń teologii rosyjskiej od łacińskiej. Jego zdaniem prawosławna literatura apologetyczna w zagadnieniach metody i struktury naukowej omawianej dyscypliny zbliżała się do ujęć rzymskokatolickiej apologetyki, mniej protestanckiej. Szczególnym podobieństwem cechującym dwie pierwsze miało być zagadnienie pełnej obrony chrześcijaństwa łącznie z prawdziwością ich własnych konfesyjnych uzasadnień przekazów wiary²⁰. Rozdestvenskij natomiast negatywnie oceniał wpływy apologetyki niemieckiej. Uważał, że jest ona zbyt uzależniona od jednoaspektowych filozofii. Przeniesienie jej doświadczeń na teren rosyjski zawężyłoby

problematykę i nie odpowiadałoby w pełni potrzebom prawosławnej apologetyki²¹.

2. Apologetyka filozoficzna

W prawosławiu rosyjskim, szczególnie w akademiach duchownych, filozofia zawsze była ukierunkowana na wyjaśnianie religijno-teologicznych dziedzin poznania. Dlatego też istniały specjalne katedry mające spełniać to zadanie. W sytuacji szerzącej się niewiary i braku naukowego przygotowania ku jej obronie zaczęły one odgrywać znamienne rolę szczególnie na terenie nauk teologicznych. Istniała też opinia, że filozofia i teologia zajmują się tą samą prawdą, najwyższą i wszechobejmującą. Stąd, z filozoficznego punktu widzenia, wszelka teologiczna nauka jest częściowo metafizycznym systemem. Ujmowana zaś w powyższym sensie chrześcijańska filozofia bywa przede wszystkim też racjonalno-chrześcijańską apologetyką²².

Na katedrze metafizyki w Moskiewskiej Akademii Duchownej wykładane było tzw. "estestvennoe bogoslovie" /naturalna teologia/²³ albo tzw. "estestvenno-naučnaja apologetika"²⁴. Wykłady tego rodzaju prowadził profesor A. Golubinskij. Zostały one później wydane pod nazwą "umozritelnoe bogoslovie" /spekulatywna teologia/²⁵. Wykłady zawierały zagadnienia o źródłach, pojęciu, przedmiocie tej dyscypliny, a następnie naukę o istocie Boga oraz dowody na istnienie Boga. Dalej - racjonalnie wyjaśniały naukę o przymiotach i dziełach Bożych, uzupełniając to krytyką błędnych poglądów²⁶.

Zdaniem Golubinskogo "umozritelnoe bogoslovie" jest systematycznym poznaniem o Bogu według powyższego schematu, które może być dokonane pod przewodnictwem idei umysłu, z pomocą obserwacji wewnętrznego i zewnętrznego doświadczenia²⁷.

Rozdestvenskij chciał widzieć w koncepcji Golubinskogo odniesienie do tzw. filozoficznej dogmatyki, mającej za zadanie wyprowadzenie prawd wiary z koniecznych wymogów rozumu oraz religijnego i moralnego poznania. W ten sposób zadośćczyniłoby się potrzebom rozwiniętego umysłu - wierzyć nie ślepo, a z wiedzą i rozumnie, co byłoby pożyteczne interesom naukowej obrony wiary, w sytuacji zaprzeczających nauczań i opinii racjonalizmu²⁸.

Po linii zainteresowań Golubinskogo szedł także T. Sidonskij, profesor filozofii i teologii w Petersburskiej Akademii Duchownej. Zostawił on po sobie zbiór wykładów opublikowanych pod nazwą: "Genetičeskoe vvedenie v pravoslavnoe bogoslovie"²⁹. One także nie przedstawiały pełnego systemu apologetycznej teologii, choć wprowadzały wiele zagadnień właściwych jej przedmiotowi. Autorowi chodziło - co zaznacza też we wcześniejszej pracy "Vvedenie v nauki filozofii" - o to, by wiara była przyjęta i oświecona zdrowym rozumem. Dlatego też m.in. wyjaśnił pojęcia o religii i religijnym zmyśle /"religioznoe čuvstvo"/, przedstawił naukę o chrześcijaństwie i chrześcijańskiej teologii, o znaczeniu rozumu i nauki, o subiektywnych i obiektywnych stronach religii³⁰.

Podobne zagadnienia podejmował także V. D. Kudravcev-Platonov, następca Golubinskogo w Moskiewskiej Akademii Duchownej. Zajmował się tzw. naturalną bądź racjonalną teologią. Uczynił wiele dla apologetycznej teologii na polu wypracowywania chrześcijańskiego światopoglądu³¹.

Do tego grona autorów należy dołączyć jeszcze E. Uspenskogo z jego pracą "Christianskoe umozrenie i čelovečeskij razum". On również za cel swój przyjmował usprawiedliwienie chrześcijańskiej nauki na podstawie racjonalnych podstaw i porównanie jej z naukowymi wywodami racjonalnego poznania³².

Wobec powyższego łatwo zauważyć, że ciężar walki z niewiarą płynącą z racjonalistycznych założeń przejmowała w pewnym okresie bardziej filozofia o nastawieniu apologetycznym niż teologia. Jej też wysiłki usprawiedliwiania chrześcijaństwa na podstawie racjonalnych zasad miały poważny wkład w proces kształtowania się apologetyki jako odrębnej dyscypliny naukowej.

3. Propedeutyka teologii

Na gruncie teologicznym obrona prawd chrześcijańskiej wiary rozkładała się początkowo na wszystkie wyodrębnione do tego czasu dyscypliny. Główny jednak ciężar walki z nasilającym się racjonalizmem, przy jednoczesnym braku samodzielnych systemów apologetycznych, zaczęła przejmować teologia dogmatyczna. Jej przedstawiciele zainicjowali wprowadzenie

dzenie w swoje wykłady czysto apologetycznych elementów. Tak np. Filaret uważał, że dogmatyka postąpiłaby wbrew dżnowi wobec prawdy i objawienia, gdyby nie przyzywała na pomoc rozumu przy przewyżnianiu zarzutów "bezrozumia"³³. Podobnie sądzili też Makarij i Silvestr³⁴.

Makarij ponadto jasno widział już - w systemie teologicznych nauk - potrzebę odrębnej dyscypliny określanej mianem "osnovnogo bogoslovija"³⁵. Wydał więc w tym celu, jeszcze w 1847 r., gdy był profesorem w Petersburskiej Akademii Duchownej, "Vvedenie v pravoslavnoe bogoslovie"³⁶. Ta znana już nieco wcześniej u Prokopoviča forma podejmowania podstawowych zagadnień teologii jako nauki w kontekście aktualnych zarzutów przeciw religii i wierze stała się teraz terenem pierwszych, oryginalnych prób systematycznego zbudowania teologicznej apologetyki. Powyższy proces kształtowania się jej podstaw obrazuje w pewnym stopniu podział istniejących już wprowadzeń przedstawiony przez Makarija. Wyróżnił on trzy grupy wprowadzeń stosownie do poruszanych w nich zagadnień. Pierwsza, najwcześniejsza, zawiera wprowadzenia będące krótkimi encyklopediami, wyjaśniającymi pojęcia o istocie teologii, jej przedmiocie, celu, układzie, a często ukazującymi też ogólnie, czym jest nauka. Do niej należą wprowadzenia w podręcznikach teologii, np. w podręczniku Kijowskiej Akademii z 1696 r., w zarysach teologii - J. Karpinskiego, S. Lebedinskogo i innych. Drugą stanowią wprowadzenia R. Prokopoviča, S. Kuljabka, G. Konisskogo, J. Falkovskogo, które obok krótkich encyklopedii umieszczają pytania dotyczące podstaw teologii, jak np. o walor Pisma św. i Tradycji, soborów powszechnych, Ojców świętych /Kościoła/. W trzeciej grupie autorzy wprowadzeń uzupełniają to badaniami o wierze w ogólności, o objawieniu, a szczególnie o boskości chrześcijańskiej wary. Do niej należą Teofilakt i Ternovskij, a także sam Makarij³⁷.

"Vvedenie v pravoslavnoe bogoslovie" Makarija przypomina tworzone na Zachodzie apologetyczne opracowania pod nazwą "Theologia generalis" i "Theologia fundamentalis"³⁸. W swej treści zawierało trzy zasadnicze człony: cz. I - o przedmiocie prawosławnej teologii /o wierze i objawieniu w ogólności, o wierze chrześcijańskiej jako jedynym prawdziwym objawieniu/; cz. II - o źródłach prawosławnej teologii /o Piśmie

św., o Tradycji, o prawosławnej Cerkwi jako stróżu i interpretatorze Pisma św. i Tradycji;/; cz. III - o systemie prawosławnej teologii /o systemie prawosławnej teologii w ogólności, o składowych częściach systemu prawosławnej teologii w szczególności/.

Zdaniem autora - jak zaznaczył on we wstępie do trzeciego wydania - było przekazanie studiującym solidnych podstaw teologicznego poznania poprzez odpowiedź na pytania o fundamentalne prawdy religii i chrześcijaństwa³⁹. Nie miał więc on wprost apologetycznego celu, nawiązującego do aktualnych zarzutów przeciw chrześcijaństwu, lecz bardziej wolę pozytywnego, systematycznego ukazania podstaw chrześcijańskiej wiary i teologii. Z racji jednak na samą treść wprowadzenia może być ono uznane za pierwszą oryginalną próbę systematycznego zbudowania teologicznej apologetyki w literaturze rosyjskiej⁴⁰. Nie było to jednak w dalszym ciągu - jak stwierdzają inni autorzy - w pełni wykrystalizowane "osnovnoe bogoslovie" lub apologetyka. Makaremu wytykano m.in. brak rysu obronnego wobec aktualnych zarzutów wrogich światopoglądów, brak głębszego ujęcia religii w samej jej istocie oraz niewystarczające potraktowanie prawdy o istnieniu Boga i nieśmiertelności duszy⁴¹. Wobec apologetów pozostawał więc w dalszym ciągu wymóg opracowania pełnego systemu teologicznej apologetyki.

Zaprezentowane osiągnięcia na terenie filozofii i teologii nie były inspirowane konkretnymi celami naukotwórczymi. Były jednak próbami budowania apologetyki czy to na bazie filozoficznej, czy teologicznej, chociaż ciągle miały przede wszystkim na uwadze potrzebę przeciwstawiania się zagrożeniom chrześcijaństwa. W tym sensie stanowiły one podstawę nie tylko praktyczną, ale i teoretyczną dla dalszych poszukiwań i konkretnych opracowań apologetyki.

III. Próby systematycznych opracowań

W zagadnieniu tym zwróci się uwagę na konkretne ważniejsze propozycje dotyczące systemu apologetyki oraz na opracowania Rożddestvenskiego i Svetlova, które uchodzą za najbardziej dojrzałe.

1. Ważniejsze propozycje

U schyłku wieku XIX apologeti rosyjscy mający za sobą doświadczenia nauk filozoficznych oraz pierwsze próby teolo-

gicznych ustaleń śmiałej podjęli wysiłki naukowego opracowania apologetyki.

A. Gusev postulował zbudować naukowo-filozoficzne dowody na potwierdzenie, że przekonanie o absolutnej prawdziwości religii chrześcijańskiej nie jest czymś subiektywnym. Jego zdaniem istniejący w innych naukach teologicznych aspekt apologetyczny nie wyklucza potrzeby specjalnej nauki, mającej za cel naukowe i wyczerpujące usprawiedliwienie chrześcijaństwa. Nawet gdyby te nauki objęły wszystkie zagadnienia, to brak idei wiodącej, łączącej przedmiot w systematyczną całość, nie da naukowej apologii chrześcijaństwa⁴². Tezę Gusewa, choć trochę zmodyfikowaną, podtrzymywał Dobrotvorski. Widział on jednakże naczelną rolę dogmatyki w wykształceniu i utwierdzeniu w umysłach prawosławno-chrześcijańskiego światopoglądu. Jednakże w związku z błędnymi poglądami potrzebna jest - jego zdaniem - ogólna nauka o religii, dopełniająca wstępne zagadnienia teologiczne podejmowane we wprowadzeniach do teologii⁴³.

W dużym stopniu oryginalną i możliwie pełną propozycję apologetycznej teologii zaprezentował Kudravcev-Platonov. Spojrzał on na kwestię jej opracowania od strony treści, głównych zadań i metod. Apologetyka miałaby bronić fundamentalnych prawd chrześcijaństwa, co automatycznie nadawałoby jej charakter filozoficzny, ponieważ jego zdaniem większość zarzutów płynie ze sfery poznania. Kudravcev-Platonov uważał jednak, że wyłącznie apologetyczny cel, a tym samym i negatywna treść nie mogą być podstawą dla żadnej nauki ani też wyodrębnienia jej z rzędu innych o podobnym zabarwieniu. Brak jest bowiem w takiej sytuacji teoretyczno-naukowych podstaw, ażeby usprawiedliwianie błędnych poglądów wprowadzać w osobną naukę. Stosowniejsze byłoby pozostawić mu właściwe miejsce po pozytywnym wyjaśnieniu przedmiotu nauczania i w związku z jego wykładem. Wobec tego racją bycia dla "osnovnogo bogoslovie" może być tylko pozytywna treść /przedmiot/ i specjalnie pozytywny cel wraz z metodą osiągnięcia go. Treść tę stanowiłyby - jak wskazuje nazwa "obsznee bogoslovie" albo "osnovnoe bogoslovie" - ogólne i fundamentalne prawdy religijne, np. istnienie Boga, opatrność, nieśmiertelność duszy i inne; gdy tymczasem teologia dogmatyczna wykladałaby prawdy specjalnie chrześcijań-

skie /nauka o Trójcy Przenajświętszej, o odkupieniu itp./. Jednakże rozdzielanie pod względem stopnia ogólności czy specjalności prawd mogłoby tylko dać podstawy do wyróżnienia dwóch części w jednej nauce. Ostateczne więc odróżnienie i prawo do samostanowienia może oprzeć się na odrębnej metodzie wyjaśniania tych prawd. Dogmatyka rozpatruje tak ogólnoreligijne, jak i specjalno-chrześcijańskie prawdy na podstawie pierwotnych źródeł chrześcijańskiego nauczania wiary, posługując się dowodami z Pisma św. i nauki Cerkwi. Istnieje natomiast obok tej drogi możliwość wyjaśniania i dowodzenia prawd ogólnych, stanowiących fundament także dla innych religii, na podstawie zasady rozumu. To podejście i ukonstytuowana na nim metoda mogą stanowić rację istnienia nowej nauki. Jednocześnie zachowany będzie jej apologetyczny cel: racjonalno-filozoficzne ugruntowanie i wykazanie tych prawd religijnych, które w swej treści mogą być dostępne rozumowi. Sama obrona i przewyciężanie zarzutów - jak kończy swą propozycję Kudravec-Platonov - byłoby niewystarczające dla uzasadnienia chrześcijaństwa, gdyby zabrakło pozytywnego wykazania, że ono usprawiedliwia się samo głębokimi i prawdziwymi potrzebami religijnego poznania i że ono nie tylko nie przeciwstawia się wymogom poznania, zmysłu religijnego /"čuvstva"/, moralności, ale w pełni z nimi się zgadza⁴⁴.

W równie zdecydowany sposób jak Kudravec-Platonov domagał się pełnego wypracowanego systemu apologetyki anonimowy autor artykułu pt. "Metod i plan christianskoj apologetiki". Przeciwstawiał się on także opiniom zaskyszanym - jak zaznacza - u niektórych rosyjskich teologów, że apologia chrześcijaństwa występuje w innych teologicznych naukach wyczerpujących jej przedmiot, co czyni zbędne jej samodzielne opracowanie. Dla uzasadnienia swego stanowiska podał trzy argumenty:

- apologia rozłożona na poszczególne nauki zawsze pozostawi luki w całokształcie obrony;

- nie sięgnie w pełni istotnych elementów stanowiących o jej fundamentalności, np. gdzie w pełni będzie wyjaśnione pojęcie i podział religii, pojęcie objawienia itp.

- nawet gdyby faktycznie udało się cały materiał zebrać w poszczególnych naukach, nie byłaby taka apologia ściśle naukowa, bo brak byłoby jej ujednoczenia w jeden trafny, harmonijnie rozwinięty system.

To wszystko - zdaniem autora - stwarza z punktu ściśle naukowego uzasadnienia chrześcijaństwa potrzebę samodzielnej nauki, która nie tylko zbijałaby zarzuty antychrześcijańskie, ale dałaby też należną pełnię pozytywnych dowodów za chrześcijaństwem w ich systematycznym układzie. Tylko taka apologetyka może spełniać coraz trudniejsze zadanie obrony chrześcijaństwa. Ówczesna niewiara - jak dalej podkreśla autor - coraz śmielej rościła pretensje do prawdziwie naukowego postępu, odwołując się do rzekomego poparcia nauk pozytywnych, liczących się systemów filozoficznych, a najbardziej liberalnej teologii w jej historyczno-krytycznych badaniach procesu kształtowania się chrześcijaństwa. Ponadto bardzo radykalna tendencja niewiary skierowała się już nie ku poszczególnym prawdom wiary, ale przeciw całemu jej nauczaniu, ku zachwianiu chrześcijaństwa w samych jego podstawach, a nawet w osobach niektórych jej przedstawicieli chciałaby zniszczyć religię w ogóle. Dlatego też chrześcijańska apologetyka, mając to wszystko na uwadze, winna być - zdaniem autora - "systemem dowodów skierowanych ku pokazaniu prawdy chrześcijaństwa w jego pełnym obrazie"⁴⁵. Podstawową jej siłę ma stanowić umiejętność spekulatywnego wyjaśniania chrześcijaństwa, ściśle systematycznego i prawdziwie genetycznego wyprowadzenia jego idei. Ma więc być apologetyką chrześcijaństwa i niejako swoistą filozofią chrześcijaństwa⁴⁶.

Inne propozycje i możliwości ujęcia zagadnień apologetycznych w jeden system ukazał Roždesvenskij. Wyróżnił on trzy kategorie prób zbudowania apologetycznej teologii:

- jako "osnovnoe bogoslovie" uzależnione i zbliżone do programu, jaki wyznaczano tej nauce w seminariach duchownych;
- poświęcona przede wszystkim obronie dogmatów;
- wyznaczona według celu, jakim byłoby powiązanie ogólnych wiadomości z dziedziny wszystkich teologicznych nauk.

Wskazał też na bliskie powinowactwa z "osnovnym bogoslovem" niektórych istniejących już systemów teologicznych pod nazwami:

- a/ apologetyka chrześcijaństwa;
- b/ naturalna teologia;
- c/ filozoficzna względnie fundamentalna dogmatyka;
- d/ spekulatywna teologia;
- e/ ogólna teologia;
- f/ wprowadzenie w teologię.

W większości systemy te pojawiły się przed osnownym bogosłowiem i zawierały tylko pewien aspekt tego, czym miał być pełny system powyższej nauki⁴⁷.

Wraz z kwestią kształtu samodzielnej dyscypliny apologetycznej pojawił się też problem jej nazwy. Najczęściej proponowane i używane niejednokrotnie w sposób zamienny tytuły to: "christianskaja apologetika" i "osnovnoe bogoslovie" /chrześcijańska apologetyka, teologia fundamentalna/. Pierwszy podkreśla aspekt obronny i polemiczny w sposobie badania treści w związku z przeciwnymi poglądami. "Osnovnoe bogoslovie" uwykuła sam przedmiot, którego uzasadnienie daje fundament dla innych nauk chrześcijańskiej teologii⁴⁸. W sytuacji położenia akcentu na propedeutykę nauk teologicznych proponowana była nazwa "ogólna teologia", a częściej "wprowadzenie w teologię". Z racji na cel nauki przyjmowano też nazwy: "filozofia religii" albo "filozofia chrześcijaństwa" - gdy broniłaby religii w ogólności i chrześcijaństwa w szczególności za pomocą naukowych i przede wszystkim filozoficznych badań; "teologiczna encyklopedia" - gdy wyjaśniałaby ogólne wejrzenia na chrześcijaństwo, leżące u podstaw wszystkich innych teologicznych nauk⁴⁹; "teologia naturalna" - rozważałaby prawdy wiary ukazywane przez Boga człowiekowi drogą naturalną, przez przyrodę w ogólności, w szczególności zaś przez podobną Bogu naturę człowieka⁵⁰.

2. Apologetyka Roźdestvenskogo i Svetlova

W świetle przedstawionych propozycji dotyczących systemu naukowej obrony i uzasadniania chrześcijaństwa oraz jego samookreślenia co do nazwy nietrudno zauważyć, że przynajmniej w postulatach zrodziła się wizja chrześcijańskiej apologetyki albo fundamentalnej teologii. Ten spory wysiłek rosyjskich apologetów zaowocował też konkretnymi pracami, już typowo apologetycznymi, będącymi niejednokrotnie w miarę pełnymi opracowaniami. Większość z nich stanowiły wydania książkowe wykładów z "osnovnego bogoslovia" w różnych akademiach duchownych. Łączyły one w sobie zarówno element apologijny, jak i wprowadzający w teologię, z uzasadnianiem podstawowych prawd chrześcijaństwa. Ze względu na to, że były uzależnione od programów nauczania i miały charakter podręcznikowy, pomocniczy w studium zagadnień apologetycznych, nie mogły

rościć pretensji do ściśle naukowych opracowań⁵⁴.

Na wyróżnienie zasługują też: "Christianskaja apologetika" N. P. Rožděstvenskogo oraz "Kurs apologetičeskago bogoslovija"⁵² i "Opyt apologetičeskago izłoženija prawoslawno christianskago veroućenija" P. J. Svetlova⁵³. N. N. Glubokovskij w pierwszej widział racjonalną propedeutykę, która winna zwieńczyć się racjonalnym utwierdzeniem chrześcijańskiego nauczania, wszędzie ubezpieczając się rozumem jako "wyższą rozumnością" według apologetycznych przekonań chrześcijańskiego poznania: patrystycznego i współczesnego. Również Svetlov idzie - według niego - tą samą słuszną drogą, dając systematyczne zestawienie i wyjaśnienie chrześcijańskiego nauczania wiary w głównych jego podstawach, co miało być - jak i inni potwierdzą - głównym elementem apologetycznej teologii⁵⁴.

a/ Apologetyka Rožděstvenskogo

Rožděstvenskij dostrzegał wielkość wymogów decydujących o naukowo-systematycznym charakterze opracowania, dlatego też pomniejszył swoje roszczenia w tym względzie, zaznaczając, iż zamierzał tylko w uporządkowany sposób przedstawić główne dowody uzasadniające prawdy chrześcijańskie. Chodziło mu o ukazanie podstaw, z których czerpie wiara, jako z bezwarunkowo-koniecznych zasad religijno-chrześcijańskiej nauki oraz ich wewnętrzznego samousprawiedliwienia. Był świadom, że nie można przewyciężyć wszystkich zarzutów, dlatego słuszenie całą moc obrony widział w metodzie budującej pozytywną argumentację dla ogólnego pożytku wiary, nie zaś tylko w odsunięciu aktualnych zarzutów. W stosunku do innych nauk teologicznych swoją dyscyplinę określał jako częściowo wprowadzającą i dającą naukowe podstawy dla nauk teologicznych.

Całość wykładu podzielił na dwie części: nauka o religii w ogólności, nauka o religii objawionej /chrześcijańskiej/. Poprzedził zaś to wprowadzeniem w zagadnienia metodologiczne związane z "osnovnym bogoslovie" oraz zarysem historycznego rozwoju chrześcijańskiej apologetyki.

W części pierwszej podał określenie religii, jej pochodzenie, jej obraz w pierwotnych pogańskich formach oraz przedstawił i uzasadnił podstawowe prawdy religijne, to

jest istnienie Boga, nieśmiertelność duszy. W części drugiej natomiast zestawiał najpierw krytyczno-porównawczy przegląd religii /Chin, Indii, starożytne religie Persów, Egipcjan, Semitów, Greków, Rzymian/, potem przekazał naukę o chrześcijańskim objawieniu /pojęcie, błędy, możliwość objawienia, cuda i proroctwa jako znaki prawdziwego objawienia/ oraz przedstawił oddzielnie religię starotestamentową i nowotestamentową, czyli chrześcijaństwo. W obrazie religii chrześcijańskiej rozpatrzył sprawę jej pochodzenia, związanego z Bóstwem Założyciela oraz rozprzestrzenianie się i na koniec ukazał istotę i podstawowe prawdy.

Apologetyka Rozdestvenskiego uzyskała pozytywne oceny rosyjskich apologetów⁵⁵. Butkevič nie tylko przyznał jej przodujące miejsce w rosyjskiej literaturze apologetycznej, ale postawił ją na równi z wartościowszymi dziełami zachodnio-europejskich apologetów. Za pewną słabość opracowania uznał jednak niepełne potraktowanie zagadnień nowotestamentowej religii /chrześcijaństwa/ oraz brak nauki o Cerkwi chrześcijańskiej i źródłach nauki objawionej /Pismo św. i Tradycja/⁵⁶.

b/ Apologetyka w ujęciu Słętlova

Oryginalnymi, ale i poniekąd kontrowersyjnymi były prace P. J. Svetlova, Autor wychodził z założenia, że przyczynami niewiary były między innymi braki w religijnym wykształceniu, niewystarczające wyjaśnienie dogmatycznych prawd chrześcijaństwa w samej ich istocie, zaniedbanie kwestii poznania, szczególnie zaś poznania religijnego. Zamierzał więc doprowadzić do poznania prawdy poprzez właściwy wykład wiary chrześcijańskiej oparty na racjonalnych podstawach religijnego poznania. Wobec tych założeń wywód swój nazwał dogmatyczno-apologetycznym. Dogmatycznym - ze względu na zadania, jakimi było przedstawienie nauczania prawosławno-chrześcijańskiej Cerkwi; apologetycznym - z racji na metodę wykładu, czyli sposób zestawienia i wyjaśnienia tegoż nauczania, która jednocześnie powoduje też wprowadzenie wielu zagadnień apologetycznych do całości opracowania. Specyfiką myśli Svetlova było rozróżnienie dwóch sposobów wyjaśniania dogmatów wiary, stosowanych w dogmatyce i apologetyce. Dogmatyczne uzasadnianie - jego zdaniem - opiera się na odwoływaniu do cytatów z Pisma św. i Tradycji, apologetyczne zaś dokonuje się poprzez właściwe, bardziej racjonalne wyjaśnianie

błędnych interpretacji dogmatów, powodujących ich wypaczenie lub odrzucenie. W następstwie tego autor preferował bardziej pozytywną niż negatywną bądź polemiczną metodę obrony chrześcijańskiej nauki⁵⁷.

Dlatego też według niego - główną treścią wykładu ma być dogmatyka ukazująca prawdy chrześcijańskiej wiary, a tym samym budująca chrześcijański światopogląd. Praktycznie Svetlov w "Kursie apologetičeskago bogoslovija" realizuje to najpierw poprzez wstępne zapoznanie z ogólnymi zasadami religijno-chrześcijańskiego poznania i w ich świetle ukazania istoty chrześcijaństwa. Następnie zgodnie z dwojakim obrazem chrześcijaństwa w jego stronie zewnętrznej i wewnętrznej, stosownie też do zewnętrznego i wewnętrznego jego doświadczania, dzieli całość wykładu na: 1/ badanie historycznych podstaw chrześcijaństwa oraz 2/ systematyczne zestawienie i wyjaśnienie nauki chrześcijańskiej. W pierwszej części wykazuje historyczną wiarogodność "faktów-dogmatów", szczególnie podstawowego, w którym wszystko się zbiega - dogmatu Boskości Osoby i działalności Jezusa Chrystusa, Założyciela chrześcijaństwa. W drugiej, zgodnie z naturą chrześcijańskiego poznania, w odpowiedzi na powyższy podział przedstawia prawidłowe ujęcie nauki Chrystusa. Takie ujęcie - zdaniem Svetlova - odpowiada temu, co było już w praktyce przepowiadania apostołskiego, gdzie najpierw chodziło o doprowadzenie do przyjęcia ewangelicznych faktów, by dalej przywieść do przyjęcia prawdy o zbawieniu świata w Chrystusie. Początkowo, choćby tylko wiarą zewnętrzną /poznaniem zewnętrznym/ stanowiącą drogę przyjęcia nowego życia i jego doświadczenia, by następnie wglębiając się w sens "faktów-dogmatów" przyjmowanych wiarą wewnętrzną, dojść na koniec do rozumienia i przekonania o pełni prawdy chrześcijańskiej⁵⁸.

Wiek XIX był dla apologetyki prawosławnej okresem jej właściwego kształtowania się. Wcześniej istniały tylko znikome formy działalności apologetycznej, o czym między innymi świadczy bardzo uboga literatura pochodząca z tamtych czasów. Nasilenie się niewiary, napływającej z Zachodu wraz z racjonalistycznymi prądami, powodowało konieczność obrony chrześcijaństwa. Początkowo odbywało się to na gruncie nauk filozoficznych /"umozritelnoe bogoslovie"/ oraz nauk przygotowujących do studium teologii /"Vvedenie v pravoslavnoe

bogosłowie"/. W działalności tej zaznaczał się wpływ apologetyki zachodniej m.in. przez tłumaczenia jej opracowań. 2. połowa XIX w. przyniosła pierwsze próby naukowego opracowania obrony chrześcijańskiej wiary. Zakończyły się one częściowym usystematyzowaniem podstawowych elementów strukturalnych prawosławnej apologetyki oraz konkretnymi pracami o szeroko zróżnicowanym jeszcze stopniu dojrzałości naukowej. W kwestii struktury naukowej dotyczącej jej podstawowych czynników można byłoby skonstatować, że: celem apologetyki prawosławnej było naukowe uzasadnienie prawdziwości prawosławno-chrześcijańskiej religii oraz budowanie podstaw dla innych nauk teologicznych; przedmiotem - który był jednak szeroko ujmowany - były powszechne fundamentalne prawdy religijne, a szczególnie specyficzne dziedzictwo chrześcijaństwa jako religii objawionej; metody zaś, najbardziej wymagające dopracowania, były w większości historyczno-filozoficznymi i porównawczymi, o przedmiotowym charakterze, przy częściowym uwzględnieniu aspektu podmiotowego. Mimo tych stwierdzeń apologetyka prawosławna nie była jeszcze w pełni ukształtowana, była niejako "in statu fieri". Jednakże była już na tyle opracowana, że można rzeczywiście mówić o apologetyce prawosławnej.

PRZYPISY

- 1 N. P. Roźdestvenskij. Očerki istorii apologetiki i sovremennoj naucznoj postanovki eja. "Christijanskoje Ctenie" 53:1873 s. 97; M a k a r i j. Vvedenie v pravoslavnoe bogosłovie. Sanktpeterburg 1863 s. 20.
- 2 Roźdestvenskij, jw. s. 89-97.
- 3 T. Prokopovič. Prolegomena: de definitione, objecto, causa, partitione, methodo et principiis Theologiae. Sm. Christ. Orthod. Theolog. in Acad. Kioviensi a Theoph. Procopovicz. Vol. 1. Libs. 1782.
- 4 Roźdestvenskij, jw. s. 120-121; I. N i k o l i n. Kurs osnovnogo bogosłovija ili apologetiki. Svjato-Trojckaja Sergieva Lavra 1904 s. 18.
- 5 N. P. Roźdestvenskij. Christianskaja apologetika. Kurs osnovnogo bogosłovija citanyj studentom Spb. Duch. Akad. Pod. red. A. Predtečenskogo. Sanktpeterburg 1883 s. 88.
- 6 Tamże s. IV; T. B u t k e v i č. Kratkij obzor ruskoj apologetičeskoj literatury. "Vera i razum" 20:1899 s. 411; I. P. Noveisee neverie. "Ctenija v obscestve ljubitelej duchovnogo prosvescenija" 18:1880 s. 259-260.

- 7 R o Ź d e s t v e n s k i j. Christianskaja apologetika s. 16.
- 8 B u t k e v i č, jw. s. 423.
- 9 O prepodavanii bogoslovskih nauk v russkich universitetach. "Pravoslavnoe obozrenie" 3:1862 s. 40-44; N. I. B a r s o v. Novyj metod v bogoslovii. "Christijanskoe Čtenie" 49:1869 s. 177-201.
- 10 N. A. S e r g e e v s k i j. O lučšem ustroistve katedry bogoslovija v našich universitetach. "Pravoslavnoe obozrenie" 6:1865 s. 189.
- 11 M e s t o bogoslovija v seme universitetskich nauk. "Christijanskoe Čtenie" 77:1897 s. 323-325.
- 12 O prepodavanii bogoslovija v našich universitetach. "Christijanskoe Čtenie" 46:1866 s. 174-177.
- 13 Wypowiedź ministra cytowana jest w artykule S e r g e e v s k o g o, jw. s. 186.
- 14 B u t k e v i č, jw. s. 411-418; R o Ź d e s t v e n s k i j. Očerki istorii s. 97; Nikolin, jw. s. 18.
- 15 R o Ź d e s t v e n s k i j. Očerki istorii s. 97. Butkevič wylicza następujące ważniejsze dzieła tłumaczone na język rosyjski: G. U l r i c. Bog i priroda. Kazan 1867-1868; G u k. O estestvennoj religii. Kiev 1875; I. G. E b r a r d. Apologetika. Naucnoe opravdenie christianstva. Sanktpeterburg 1877-1880; Ch. E. L j u t a r d t. Apologija christianstva. Sanktpeterburg 1892; G e t t i n g e r. Apologija christianstva. Sanktpeterburg 1872-1873; por. B u t k e v i c, jw. s. 419-421.
- 16 Butkevič /jw. 419-421/ uważał za taką np. Apologetykę Ebrarda.
- 17 Były to prace: K o r a b l e v, S i r a k o v. Vera i nauka, ili soglasie christijanskich istin s nowejšimi otkrytjami nauki. 1867; Ch. M. Orda. Za veru i protiv neverija ili obščepioniatnaja zascita glavnych osnovanii christianского veroucenija. Kiev 1879; por. Butkevič, jw. s. 422-423.
- 18 Por. R o Ź d e s t v e n s k i j. Očerki istorii; T. B u t k e v i č. Poluvekova borba christianского bogoslovija i ego sovremennyja zadaci. "Pravoslavnoe obozrenie" 24:1883 s. 26-29.
- 19 Por. Metod i plan christianskoj apologetiki. "Čtenija v obščestve ljubitelej duchovnogo prosvescenija" 14:1876 z. 1 s. 61-77, 236-264, 413-433; z. 2 s. 29-48, 221-254, 432-458; 15:1877 z. 1 s. 286-307, 458-492; z. 2 s. 55-131; P. L. Neobchodimost, vozmožnost i metod naucnogo opravdanija christianstva. "Pravoslavnoe obozrenie" 22:1881 z. 1 s. 32-44, 699-713; z. 2 s. 221-265; Obzor apologetičeskich statej v našej duchovnoj žurnalistike. "Pravoslavnoe obozrenie" 17:1876 s. 477-508.

- 20 **Р. J. Светлов.** Что́ читат по богословију? Систематическij указател апологетическој литературы на русском, немецком, французском и англиском языках. Киев 1907 s. 18.
- 21 **Рождественскij.** Очерк исторij s. 263.
- 22 **Н. Н. Глубоковскij.** Русскоја богословскоја наука в еја историческом развitii i повејsem состојанij. Варшава 1928 s. 25-26; por. **Буткевиџ.** Краткиј обзор s. 424.
- 23 **Буткевиџ.** Краткиј обзор s. 423.
- 24 **Рождественскij.** Christiansкаја апологетика s. 128.
- 25 **Буткевиџ.** Краткиј обзор s. 423.
- 26 **Ф. А. Голубинскij.** Умозрителноје богословie. Москва 1886.
- 27 Тамже s. 13.
- 28 **Рождественскij.** Christiansкаја апологетика s. 129-130.
- 29 Санктпетербург 1877.
- 30 **Буткевиџ.** Краткиј обзор s. 425-426.
- 31 Тамже s. 427-428.
- 32 Тамже s. 429; por. **Е. Успенскij.** Christianскоје умозрение i целовецескij разум. Пенза 1880.
- 33 **Буткевиџ.** Краткиј обзор s. 432; por. **Филарет.** Православное догматическое богословie. Т. 1-2. Цernигор 1864.
- 34 **Макарj.** Православное-догматическое богословie. Т. 1-5. Санктпетербург 1850; **Силвестр.** Опыт православно-догматического богословија. Т. 1-5. Киев 1878-1891.
- 35 Назва "основное богословie" бы́ла przypisywana катедром теологij подејмујачым загаднения dotyczące подстав теологичных наук oraz problem обороны христiјанства. Повсечебно теж ұзывано jej до окресления sameј дисциплины науковой усprawiedliwiaјaceј христiјанство в jeho подставowych правдах. Бы́ла теж замieniana окреслением "christiansкаја апологетика".
- 36 **Буткевиџ.** Краткиј обзор s. 433.
- 37 **Макарj.** Введение s. 15.
- 38 **Буткевиџ.** Краткиј обзор s. 433.
- 39 **Макарj.** Введение s. 5-6.

- 40 R o Ź d e s t v e n s k i j. Očerck istorii s. 122.
- 41 B u t k e v i č. Kratkij obzor s. 434.
- 42 A. G u s e v. Potrebnost i vozmožnost naučnogo opravdanija christianstva. "Pravoslavnyj sobesednik" 32:1887 s. 252-267.
- 43 V. D o b r o t v o r s k i j. Osnovnoe bogoslovie ili christianskaja apologetika. Moskva 1895 s. 1-3.
- 44 V. D. K u d r a v c e v - P l a t o n o v. Reč na disput pered zascitoju, dissertacii na stepen doktora bogoslovija: "Religija, eja suscnost i proischozdenie". W: Socinenija. V. D. Kudravceva-Platonova. T. 2. Sergiev Posad 1892 s. 81-84.
- 45 Metod i plan s. 73-77.
- 46 Tamže s. 227.
- 47 R o Ź d e s t v e n s k i j. Christianskeja apologetika s. 122-123.
- 48 D o b r o t v o r s k i j, jw. s. 5; N i k o l i n, jw. s. 9; Istniała też opinia, że właściwą nazwą powinna być "chrześcijańska apologetyka", gdyż "osnovnoe bogoslovie" nie jest nazwą jakiejś określonej nauki, ale określeniem przypisywanym niektórym częściom teologii, w sensie ich podstawowego encyklopedycznego znaczenia w całym systemie teologicznym /por. Metod i plan s. 62/.
- 49 A v g u s t i n. Rukovodstvo k osnovnomu bogosloviu. Moskva 1887 s. 3.
- 50 A. K u d r a v c e v. Kratkij kurs lekcij po pravoslavnomu bogosloviu. Moskva 1898 s. 6.
- 51 A v g u s t i n, jw.; D o b r o t v o r s k i j, jw.; N i k o l i n, jw.; D. A. T i c h o m i r o v. Kurs osnovnogo bogoslovija. Sanktpeterburg 1897; I. P e t r o p a v l o v s k i j. V zascitu christianskoj verry protiv neverija. Moskva 1897; M i c h a i l. Lekcii po vvedeniju v krug bogoslovskich nauk. Kazan 1899; W. A k v i l o n o v. Naucno-bogoslovskoe samoopravdanie christianstva. Vvedenie v pravoslavno-christianskoju apologetiku. Sanktpeterburg 1894; N. A. S e r g e e v s k i j. Ob osnovnych istinach christianskoj verry. Apologeticeskija publicnyja ctenija. Moskva 1872; M. P. A l b o v. Očerck christianskoj apologetiki. Sanktpeterburg 1902.
- 52 Kiev 1899.
- 53 T. 1. Kiev 1896, T. 2. Kiev 1898.
- 54 G l u b o k o v s k i j, jw. s. 24.
- 55 Tamže s. 24; S v e t l o v. Čto čitat s. 22-23; N i k o l i n, jw. s. 19.
- 56 B u t k e v i č. Kratkij obzor s. 440-441.

57 S v e t l o v. Opyt apologet t. 2 s. XI-XII.

58 S v e t l o v. Kurs bogoslovija s. 29-30.

59 Treść tego dzieła zawierała: wstępne zagadnienia wprowadzające w wykład teologii; problem źródeł chrześcijańskiej nauki; naukę o Bogu samym w sobie i Jego odniesieniu do świata /stworzenie, opatrność/; wykład o pochodzeniu zła i upadku człowieka oraz jego odkupieniu w Chrystusie /chrystologia i soteriologia/.

DIE ORTHODOXE APOLOGETIK IM 19. JAHRHUNDERT

Z u s a m m e n f a s s u n g

Das 19. Jh. war für die orthodoxe Apologetik die Zeit ihrer eigentlichen Herausbildung. Vorher existierten nur unscheinbare Formen des apologetischen Wirkens, wovon u.a. die sehr wenig vorhandene Literatur aus diesen Zeiten zeugt. Die Zunahme des Unglaubens, der aus dem Westen herannahte, zusammen mit den rationalistischen Strömungen, verursachte die Notwendigkeit einer Verteidigung des Christentums. Anfangs geschah dies auf dem Boden der philosophischen Wissenschaften /"umozritelnoje bogoslovie"/ sowie der auf das Theologiestudium vorbereitenden Wissenschaften /Vvedenie v pravoslavnoe bogoslovie/. In dieser Tätigkeit zeichnete sich der Einfluss der westlichen Apologetik ab, u.a. durch Übersetzungen ihrer Arbeiten.

Die zweite Hälfte des 19. Jhs. brachte die ersten Versuche einer wissenschaftlichen Erarbeitung der Verteidigung des christlichen Glaubens. Sie endeten teilweise mit der Systematisierung der grundlegenden Strukturelemente der orthodoxen Apologetik sowie mit konkreten Arbeiten, die noch einen weit differenzierten Grad der wissenschaftlichen Reife aufwiesen. In der Frage der ihre Grundfaktoren betreffenden wissenschaftlichen Struktur könnte man konstatieren, dass das Ziel der orthodoxen Apologetik in der wissenschaftlichen Begründung der Richtigkeit der orthodox-christlichen Religion sowie im Bau von Grundlagen für die anderen theologischen Wissenschaften bestand. Den Gegenstand - der jedoch sehr weit verstanden wurde - bildeten die allgemeinen, fundamentalen religiösen Wahrheiten, insbesondere das spezifische Erbe des Christentums als offener Religion. Die Methoden, die am meisten der weiteren Bearbeitung bedurften, waren meist historisch-philosophische und vergleichende, mit gegenständlichem Charakter, bei teilweiser Berücksichtigung des subjektiven Aspekts.

Trotz dieser Feststellungen war die orthodoxe Apologetik noch nicht voll herausgebildet, sondern sie befand sich gleichsam "in statu fieri". Aber sie war doch schon so weit erarbeitet, dass man tatsächlich von einer orthodoxen Apologetik sprechen kann.